

ZOLNAY JÁNOS*

Oktatási kvázi piac és kistérség: esettanulmány Köményről**

A köményi iskola reziliens iskolaként került a mintába, és pedagógiai kínálata, infrastruktúrája, igazgatójának felkészültsége és szellemisége, valamint az intézmény kimeneti mutatói valóban kiemelték a kistérségi oktatási kvázi piac többi, falusi iskolái közül. A település általános iskolája azokban az években alapozta meg hírnevét és később is visszaigazolt színvonalát, amikor a települések közötti tanulói ingázás csekély mértékű volt. A kistérség legtöbb iskolafenntartó települése elég népes volt ahhoz, hogy legalább két párhuzamos első osztályba biztonsággal beiskolázhassa a leendő kisdíjakokat. Ebben a korszakban a közoktatás viszonylagos stabilitásának kulcsa a belső szegregáció volt. Csaknem valamennyi iskolában működtek gyogyepedagógiai kiegészítő osztályok, ami biztosította az intézményeken belüli etnikai elkülönítés olyan mértékét, amit a nem roma családok többnyire elégségesnek tartottak ahhoz, hogy ne keressenek gyerekeiknek máshol iskolát. A normál iskolai osztályok között is előfordult kirívó mértékű szegregáció.

A kutatás az iskola társadalmi környezetét kívánta vizsgálni, ám a 2000-es évtized derekától kezdve egyre markánsabban elvált egymástól a szűkebb környezet, tehát a vizsgált település társadalma és a helyi oktatási kvázi piac. A folyamat végére az oktatási portfólió felosztásának földrajzi határa már az egész, nagy lélekszámú, 64 ezer lakosú kistérség. Legalábbis a választási lehetőséggel rendelkező diákok a kistérség – és persze a szomszédos oktatási centrumok – iskolái közül válogatnak, és a legmagasabb presztízsű iskolák is ebből a földrajzi körből rekrutálják tanulóikat. A kistérség összességében széttagolt oktatási kvázi piac, ezen belül a kistérségi központ önmagában nagyon jelentős szívóhatást gyakorol a kistérség egészére. A szegregációs folyamatok erősebbnek bizonyultak, mint a köményi reziliens iskola vonzereje.

* A szerző szociológus – Országos Rabbiképző-Zsidó Egyetem, OR-ZSE
E-mail: jzalnay@gmail.com; zalnayj@or-zse.hu

** Ez a tanulmány Az iskola nem sziget. Oktatási és közösségi reziliencia multietnikus környezetben c. NKFIH 120400 sz. projekt keretében készült. A 2018-as és a 2021-es vizsgálatot Neumann Eszterrel együtt végeztem. Mindkét alkalommal mintegy tíz-tíz félig strukturált interjút készítettünk.

A TK Kisebbségkutató Intézetének keretei között 2018-ban és 2019-ben, majd 2021-ben több napot töltöttünk a vizsgált kistérségben, illetve településeken, és interjúkat készítettünk valamennyi fontos oktatási, politikai, gazdasági és társadalmi szereplővel. Rekonstruáltuk a falvak, az iskolák és a roma közösségek történetét, az érintettek percepcióját. Alapvető kérdésünk az volt, hogy miként reagál a település közössége, miként reagálnak az elvándorló és gyerekeiket változatlanul a köményi iskolába írató családok a szegregációs folyamat miatt megváltozott helyzetre.

1. Kömény

*Kömény*¹ közvetlenül a kistérségi központ, a Keleti Kisváros mellett fekszik, 30 kilométerre a magyar-román határátkelőhelytől. Ennek következtében a főúton éjjel-nappal óriási az átmenő forgalom. Népessége a 2011-es népszámlálás szerint 2800 körül mozgott, azóta enyhén emelkedik. A szocialista korszakban a falunak a szomszédos tanyával volt közös mezőgazdasági termelőszövetkezete, ám a tanyát 1982-ben megszüntették és lakosságát a faluba telepítették. A szocialista korszak végén a szövetkezetet összevonták a Keleti Kisváros, illetve Krasznaszeg közös szövetkezetével. A mesterségesen létrehozott szövetkezetet hamar felszámolták, és megtörtént a kárpótlási és részaránytulajdoni földek kimérése is. A legnagyobb birtokosok 700-800, illetve 500 hektáron gazdálkodnak. A középbirtokosoknak 30-200 hektár földtulajdonuk vagy földbérletük van. A nem mezőgazdasági vállalkozók az átmenő forgalomra épített panziókat és boltokat üzemeltetnek.

A kistérségben a romák aránya a korábbi becslések szerint legalább 20-23 százalék között mozog,² az általános iskolai tanulóknak pedig mintegy 45 százaléka roma.³ Mind a romák, mind a nem romák ragaszkodnak ahhoz a narratívához, hogy a régió legtöbb települését „*etnikai béke*” jellemzi. Csak két olyan falu van, amelynek roma közössége mindenki számára negatív igazodási pont. Egyikük a Keleti Kisváros melletti Krasznaszeg, amelynek szélén kirívóan nyomorúságos cigánytelep alakult ki. (Krasznaszegen természetesen nem csak a telepen élnek romák.) A másik negatív példa a Köményhez közeli Mácsa, amely prostituált kibocsátásáról, illetve helyi stricik által menedzselt szexiparáról hírhedt. (Természetesen a Mácsán élő romáknak csak a töredéke érintett a szexiparban.) Minden más településen a „*nálunk nincs baj a cigányokkal*” állítás köré szerveződnek a romákkal kapcsolatos többségi elbeszélések, illetve a roma vezetők elbeszélései.

Becslések szerint Kömény népességének negyede-harmada lehet roma, de a számszerűséggel kapcsolatos elbeszélések átpolitizáltak, mert a roma vezetők

¹ A tanulmányban fiktív településneveket használok

² MTA TK Gyerekesély-kutató Csoport. Az anonimitás megőrzése érdekében a pontos hivatkozást mellőzzük – szerk. megj.

³ Zolnay János: Kasztosodó közoktatás, kasztosodó társadalom. *Esély*, 2016/6. 70–97.

felismerték, hogy az általuk mozgatott roma szavazatoknak döntő jelentőségük lehet az önkormányzati választások során. A roma családok két „bandába” tartoznak. A romungro gyökerű csoport, az úgynevezett Vilma-banda nagyobb létszámú, és gazdagabb családokból áll, míg az úgynevezett Gudi-banda nyelvét vesztett oláh cigány csoport – ezen utóbbiak alapították a köményi szabadkeresztény közösséget. Külső kapcsolatrendszerük széles, és úgy tartják, hogy a hetényi és a szatmárpópai oláh cigány közösség az ő korai kirajzásuk révén jött létre, és voltaképpen rokonok.

A szocialista korszakban a köményi romák számára négy olyan megélhetési, illetve integrációs út nyílt meg, amelyek lehetővé tették a felhalmozást, illetve a későbbi tőkekonverziót.

A megyéből nagyon sokan ingáztak Budapestre és éltek a fővárosi vállalatok munkásszállóin. A helyi bérekhez képest mindenekelőtt az építőipar és a metróépítés kínált magasabb fizetést és tett lehetővé felhalmozást.

A formális intézményeknek és az általuk megkövetelt normáknak és igazodási kényszereknek, illetve az általuk kínált iskolai és hivatali utaknak fontos szerepük volt a romák számára megnyíló korabeli integrációs lehetőségekben. Ebben a dimenzióban értelmezhető az adott intézmények, illetve ágazatok inkluzív vagy exkluzív jellege. A tömeges beiskolázás nyilvánvalóan esélyteremtő volt a szocializmus évtizedeiben, annak ellenére, hogy a középfokú továbbtanulást szigorú korlátok közé szorították a korszak mesterségesen alulképző munkaerő-gazdálkodási érdekei, illetve az általános iskolákban tanuló roma diákokat részben cigány iskolákba és kis létszámú cigány osztályokba, részben kiegészítő osztályokba kényszerítették.

A szocialista korszak munkaerőpiaca, beleértve a mezőgazdasági termelőszövetkezeteket is, teljeshez közeli foglalkoztatást kínált. A kapcsolatrendszer és a tévesz-alkalmazott státusz után járó 20 aranykorona értékű részarány-tulajdoni föld tőkésíthető volt a rendszerváltás után.

A kistérségben több olyan roma közösség is van, amelynek tagjai a szocialista korszak utolsó évtizedeiben kiemelkedő jövedelemre tettek szert borjú és bikaborjú nevelésből, disznóhizlalásból, valamint kupeckedésből. A szatmárpópai oláh cigányok identitásának és helyi tekintélyének fontos része, hogy az 1970-es évektől kezdődően – jelentős bérelőnyüket kihasználva – a saját pénzükből kezdtek beköltözni a falu belterületére. Ugyanakkor a rendszerváltást követően kiugrott vállalkozó roma családok a szocialista korszakban halmoztak fel, illetve szereztek később hasznosítható anyagi és nem anyagi tőkét; szakmunkás végzettséget, jogosítványt, a rendszerváltást követően részarány-tulajdoni földre váltható tévesz alkalmazotti státuszt. Köményen a falu roma közösségének legbefolyásosabb vezetője, a Vilma-bandához tartozó „Néger” családja is a szocialista korszakban kezdett vállalkozni és akkor alapozta meg későbbi pozícióját. A család a rendszerváltás előtt 12 tejelő marha tartása mellett növendék bikákat hizlalt és adott el. A tekintélyes

anyagi felhalmozás sem lett volna elegendő az expanzív vállalkozás elindításához, a politikai beágyazottság és a biztos megrendeléseket jelentő önkormányzati infrastruktúra-fejlesztés nélkül. „Négernek” ma hét autója és legalább 100 millió forintos forgótőkéje van, és egy időmetszetben legalább tíz embert visz dolgozni. A Gudi-bandához tartozó legnagyobb roma család vállalkozása lényegesen kisebb méretű, de ők is vállalnak távoli munkákat is. Mindkét esetben a munkákra vitt heti vagy kétheti rendben fizetett munkások is ki tudják magukat szakítani a helyi formális intézményi vagy lojalitási rendszerekből. Ma sem képes egyik vállalkozó sem teljesen nélkülözni az önkormányzati megrendeléseket, ugyanakkor vannak távoli megrendeléseik, ami bizonyos autonómiát biztosít számukra.

A rendszerváltást követően felszabaduló középfokú továbbtanulás a rossz helyzetű csoportok, így a romák számára is jelentős pótlólagos esélyeket teremtett, a rendszer fokozódó szelektivitása ellenére is. Korlátozott esetekben, politikai kapcsolatok révén közalkalmazotti és köztisztviselői állások is megnyílhatnak előttük.

A köményi cigánytelep nem tartozik a különösen lerobbant szegregátumok közé, de azért mindenki pontosan tudja, hogy hol húzódik a telep határa, és ki az, akinek sikerült kiköltöznie onnan. Az „etnikai béke” azonban nem zárja ki a zabolátlan „cigányozó” elbeszélést. A 2016-ban megbuktatott polgármester szerint „romákkal verjük szét a nemzetet”, ugyanakkor persze a helyben élő romákkal „ki lehet jönni, a többségük dolgos.”

2. Politikai klientelizmus és patrónusrendszerek a rendszerváltás után Köményen

A köményi roma elit családok politikai helyzete és befolyása elválaszthatatlan a politikai klientelizmustól, illetve a patrónus rendszerektől, mégpedig több szinten is. „Néger” patrónus pozíciója például a mindenkori formális politikai pozíciójának függvénye volt:

„Volt egy megállapodásunk a polgármesterrel, hogy cigány ügyben döntsünk mi. Hogy ki érdemli meg a segílyt. Először be kellett, hogy jöjjenek hozzám nekem elmondani, én akkor beküldtem ahhoz az ügyintézőhöz, akihez mennie kellett.”

Patrónusként gyakorlatilag ő döntött a segílyekről és a különféle eseti kérések soráról, később pedig arról, hogy ki, mennyi időre vehet részt a közfoglalkoztatásban.

„Az itt élő cigányok dolgosak, szeretnek dolgozni, becsületesek, nincs lopás, verekedés, ezt már kinőttük. Ehhez kellett olyan vezető, mint például a bátyám, és az ő lánya, aki most is bent ül a Fideszben. Ő bent dolgozik a városban munkaügyi központban. Meg az is kellett, hogy ma már hallgatnak, felnéznek ránk a cigányok. Énrám úgy néznek

fel, mint vezetőre. A közmunkaprogram egyik irányítója vagyok, és a polgármester úr tanácsadója cigánykérdésben.”

A patrónus jóindulatának azonban természetesen ára van. A lojalitást mindenképp a közmunka és a jóléti ellátások közmunkához kapcsolódó vagy diszkrécionális elven megítélt része feltételezi. Tekintettel arra, hogy a közmunka természetéből adódóan mesterséges tevékenység, amelynek tényleges értéke, haszna nem értelmezhető és nem jelent dobbantót a nyílt munkapiac felé, a rendszer tartalma a helyi kontextus függvénye. A lojalitás tehát minden esetben valamilyen mértékű személyi függőséget jelent, ami abban az esetben válhat alávettet kiszolgáltatott helyzetűvé, ha az érintetteknek nincs semmiféle külső kapcsolatrendszerük vagy megélhetési autonómiájuk. Ez azonban nem elegendő: a szavazófülkében is a patrónus által elvárt módon kell szavazni. Idővel a politikai klientelizmus kiterjedt az országgyűlési választásokra is, és nyilvánvalóvá vált, hogy a település csak abban az esetben számíthat pályázati forrásokra, ha a választók többsége a győztes pártra szavaz.

A megosztott köményi roma közösségen belül „Néger” patrónusi pozíciója egyben a Vilma-banda dominanciáját is jelenti. A Gudi-banda legtekintélyesebb tagja csak egyetlen ciklusban, 1994 és 1998 között volt a helyi cigány kisebbségi önkormányzat tagja, de sem ekkor, sem később nem volt formális patrónus szerepe.

3. Az első polgármester korszaka (1990–2010)

Az önkormányzatot a rendszerváltástól kezdve 2010-ig vezető első polgármester a legnagyobb mezőgazdasági vállalkozó családhoz tartozott.⁴ Húsz éves regnálása idején csak egyszer, 2002-ben akadt kihívója – a második ciklus alpolgármestere –, de a hivatalban lévő polgármester abban az évben is fölényesen, 73,4 százalékkal győzött. Regnálása első másfél évtizedében a társadalmi és hatalmi egyensúly négy tényezőn alapult. Egyrészt már az első években nagyszabású infrastruktúrafejlesztés kezdődött a faluban, amit mindenki támogatott.

„Egy pesti vállalkozó meghitelezte az önrészt, mert az önkormányzatnak erre nem volt anyagi forrása, sőt, még hitelezett is. Megérte neki, hogy ő legyen a kivitelező. Köményen csaknem minden út le van aszfaltozva...a minősége persze más kérdés...Itt korán megépült minden, a polgármesternek volt hozzá kapcsolata.” (*A második ciklus alpolgármestere*)

A fejlesztésekkel függött össze a második tényező: az önkormányzat azzal a fel-tétellel kötött szerződést a kivitelezőkkel, hogy lehetőleg helyiek legyenek az

⁴ Az első polgármester nem sokkal 2010 után meghalt.

alvállalkozók és ez a preferenciális fejlesztési stratégia kedvezően érintette a helyi roma vállalkozókat is.

„A volt polgármesterünk behívott minket, hogy nem akarunk-e vállalkozást indítani, mert akkor ő úgy adja ki a fővállalkozónak a munkát, hogy a helyiekkel dolgoztasson.”
(„Néger”)

A stabilitás harmadik tényezője az első ízben 1994 decemberében megválasztott CKÖ-vel függött össze. A CKÖ informális döntési jogkört kapott a diszkrecionális segélyezési döntésekben, és ezzel formalizálta a roma közösség feletti patriarchális hatalmát.

Végül a stabilitás negyedik tényezője az általános iskola volt, ami német nemzetiségi iskolává nyilvánította önmagát, jóllehet ezen a településen sem éltek soha németek. A német nemzetiségi státusz megszerzésének elbeszélése alapvető része a falu legendáriumának. Az iskola egykori igazgatójának édesanyja a fáma szerint a háború utolsó hónapjaiban egy német katonától esett teherbe a nyugati határszélen. Az igazgató legalábbis félig német „származására” hivatkozva kezdeményezte a nemzetiségi program elindítását a köményi általános iskolában. Jóllehet a rendszerváltást követő másfél évtizedben a köményi általános iskolában még két párhuzamos osztály működött, a „nemzetiségi” program értelme eredetileg nem a belső szelekció volt – és értelemszerűen nem a szelekciós autonómia –, hanem eredendő pozícióját akarta ezzel megalapozni az iskola a lokális oktatási kvázi piacon.

Fontos tényezője volt ugyanakkor a stabilitásnak, hogy a rendszerváltást követő egy-másfél évtizedben, a köményi iskolában még működtek szegregatív kiegészítő osztályok. Az egykori iskolaigazgató, a későbbi második ciklus alpolgármestere aranykorként emlékszik erre a rezsimre.

„Most, amikor összearják a gyengébb, fogyatékkal élő gyerekeket a normál gyerekekkel, az nagyon visszahúzza az esetleg szárnyalni tudókat. Nincs rájuk ennyi idő. Akkor még volt. Ez egy nagyon rossz döntés volt. Akkor még nem volt iskolai elvándorlás. Aki ebben az iskolában végzett, az megállta a helyét.”

Mindenesetre az első polgármester úgy vélte, hogy az iskolával kapcsolatban nincs döntéskényszerben, mert a német nemzetiségi program, illetve a kiegészítő osztályok együttesen biztosítják az iskola stabil pozícióját, és nem kell tartani jelentős mértékű elvándorlástól sem. Másfél évtizedig valóban ez volt a helyzet. Sem a bi-kaparti, sem a mácsai, sem pedig a szamosvérszi iskola nem jelentett komoly konkurenciát a köményi általános iskola számára. A közeli kistérségi központ általános iskoláiba mindig volt elvándorlás, de nem olyan mértékben, hogy veszélyeztesse a köményi iskola stabilitását. Az egész kistérségben csak önkormányzati fenntartású iskolák működtek ezekben az években. Az egyetlen jelentős szívóhatású

hatosztályos gimnázium a szomszédos kistérség központjában Tömöttváron jött létre.

4. A kistérség oktatási kvázi piacának átrendeződése és a köményi iskola hanyatlásának kezdete

A közoktatás viszonylagos egyensúlya az ezredforduló utáni évtizedben billent meg a kistérségben, illetve a kistérségi központban. Több oka is volt annak, hogy a nem roma családok egyre inkább a mikro régió „fehér” – vagy roma diákokat csak nagyon kis létszámban fogadó – iskolákba kezdték beírni gyerekeiket. Az esélykiegyenlítő oktatáspolitikai korszakában (2002–2010) sorra zárták be az általános iskolák kiegészítő osztályait, a kistérségi központban pedig az intézmény-összevonás készítette új térfelosztási és pozícionálási küzdelemre a megmaradt iskolákat. A rendszerváltás utáni iskolai egyháziasítási hullám pedig felgyorsította a szegregációs trendeket.

Ekkor lett igazán nagy jelentősége annak, hogy oktatási szempontból a kistérség olyan komplex széttagolt oktatási kvázi piac, amelynek székhelye, a 17 ezres Keleti Kisváros ugyanakkor teljes oktatási kvázi piac.⁵ A nagymérvű ingázás miatt az iskolahasználat sem az önkormányzati, sem a centralizált iskolafenntartás korszakában soha nem volt és nem képes stabilizálódni. Az oktatási kvázi piac minden esetben szegmentált, hiszen eltérő presztízsű és eltérő mértékben választási lehetőséggel rendelkező – vagy éppen választási lehetőséggel nem rendelkező – tanulói csoportok esetében máshol húzható meg az ingázási körzet – önmagában is változékony – határa

A magyarországi közoktatásban megkülönböztethetünk *teljes* és *széttagolt* oktatási kvázi piacot. Az előbbi olyan városokra jellemző, amelynek oktatási intézményhálózata teljesen kielégíti a választási lehetőséggel bíró iskolahasználók igényeit, a fenntartó képes korlátok között tartani a beingázást, az iskolahálózat nincs kitéve más településen lévő vonzóbb iskolák szívóhatásának, és az elit iskolahasználói nem „szervezik ki” az általuk használt elit gyűjtőiskolát más településre. A *széttagolt oktatási kvázi piacok* olyan településeket ölelnek fel, amelyek,

⁵ Az *oktatási kvázi piac* fogalmát kritikai értelemben használó szerzők egy elképzelt ideális állapothoz képest bírálják a piacosítónak tekintett oktatási rendszereket vagy az intézmények ehhez igazodó szelekciós gyakorlatait. L. Ball, Stephen J. – Bowe, Richard – Gewirtz, Sharon: *Markets, choice and equity in education* Buckingham: Open University Press, 1995.; Van Zan-ten, Agnès: Competitive arenas and schools’ logics of action: a European comparison. *Compare*, 2008. 85–98. Ebben a tanulmányban a fogalmat nem kritikai, hanem leíró értelemben használom. Azt a földrajzi kört, illetve az intézmények azon halmazát nevezem oktatási kvázi piacnak, amelyen belül, illetve amelyek között az adott oktatási portfólió – tehát a közoktatási javak és szolgáltatások – iskolahasználók közötti elosztása, illetve a diákok iskolák közötti elosztása megtörténik.

beiskolázási körzete szűkebb, mint az a terület, illetve intézményhálózat, amelyben, illetve amelyek között az oktatási portfólió elosztása megtörténik.⁶ Az önkormányzati iskolafenntartás korszakában a vákuumiskolákat fenntartó falvaknak elvi lehetőségük sem volt arra, hogy befolyásolják az iskolai elvándorlást, míg az elit gyűjtőiskoláinak önkormányzati fenntartóit jóval kevésbé kötötték a szelekció negatív externáliái, mint a többiskolás városokat. Csakhogy egyetlen csökkenő presztízsű iskola bezárása, vagy egyházi fenntartásba adása, egyetlen új iskola alapítása is újrendezheti az intézmények presztízs-sorrendjét. Az iskolák központi állami fenntartásba vételét követően kialakult közpolitikai vákuumhelyzetben sem a tanterületek, sem pedig a kormányhivatalok nem voltak képesek ellenőrzésük alatt tartani a folyamatokat.

A vizsgált kistérségben a nem roma gyűjtőiskolák kialakulása már az önkormányzati iskolafenntartás időszakában elkezdődött. Az önkormányzati iskolafenntartás korszakában a kistérségi központ, a Keleti Kisváros általános iskolái még nem voltak regionális értelemben gyűjtőiskolák, de a 2001-ben megalapított és felmenő rendszerben bővülő református iskola már nem kizárólag a városból kívánta rekrutálni tanulóit, hanem a tágabb környezetből is. Máig ez a kistérség egyetlen olyan általános iskolája, amely nem iskolaátvétel révén jött létre, hanem „zöldmezős” módon. A református általános iskola kezdetben szigorú hitelvi követelményeket támasztott a diákokkal, a családokkal és a tanárokkal szemben.⁷

A Keleti Kisváros három, egykor önkormányzati fenntartású iskolája közül a legmagasabb presztízsű iskola autonóm leválásának eszköze első fázisban a német nemzetiségi program indítása volt. Abban az esetben beszélhetünk autonóm leválásról, ha az adott iskola a fenntartó szándékaitól függetlenül képes kialakítani pedagógiai programját, beiskolázási és belső szelekciós gyakorlatát, tehát ha az intézményi stratégia figyelmen kívül hagyja a fenntartó szakpolitikai koncepcióját. A folyamat során a fenntartó idővel elfogadja az iskolai stratégiát, és azzal kapcsolatban racionalizáló, igazoló elbeszélést fogalmaz meg. A Keleti Kisváros legmagasabb presztízsű általános iskolája a német nemzetiségi program révén valójában azt akarta elkerülni, hogy beiskolázási – tehát kötelező ellátási – körzetéhez csatolják a város legnagyobb

⁶ A széttagolt oktatási kvázi piacok szegregációs folyamataira először Havas Gábor hívta fel a figyelmet. L. Havas Gábor: Esélyegyenlőség, deszegregáció. In: Fazekas Károly – Köllő János – Varga Júlia (szerk.): *Zöld könyv a magyar közoktatás megújulásáért*. Budapest: Ecostat, 2008. 121–138. <http://mek.oszk.hu/08200/08222/08222.pdf> (Letöltés ideje: 2020. június 15.)

⁷ A nem önkormányzati/állami fenntartású – mindenekelőtt egyházi – iskolák számának növekedése rendkívül gyors folyamat volt. L. Berényi Eszter – Neumann Eszter: Roma tanulók a református általános iskolák rendszerében *Iskolakultúra*, 2019/7. 73–92. DOI: 10.14232/ISKKULT.2019.7.73; Ercse Kriszta – Radó Péter: A magyar közoktatásban zajló privatizáció és annak hatása. *Iskolakultúra*, 2019/7. 8–49. DOI: 10.14232/10.14232/ISKKULT.2019.7.8; Hermann Zoltán – Varga Júlia: Állami, önkormányzati, egyházi és alapítványi iskolák: részarányok, tanulói összetétel és tanulói teljesítmények. In: Kolosi Tamás – Tóth I. György (szerk.): *Társadalmi Riport 2016*. Budapest: TÁRKI, 2016. 311–333.

cigánytelepét. A kisvárosban soha nem éltek németek, de a „nemzetiségi” program évtizedek óta bevett módja a szelekción autonómia bővítésének.

Az iskola autonóm leválásának második fázisára az államosítást megelőző évben került sor. Az államosítás és az állami fenntartó kiépítése miatti vákuumhelyzetben a római katolikus egyház megkereste az iskola igazgatóját – nem a még formálisan fenntartó önkormányzatot, hanem az iskola vezetését –, és felajánlotta, hogy átvénné az iskola fenntartását, méghozzá úgy, hogy a valóságban nem vár hitelvi igazodást, és sem az iskola beíratási gyakorlatába, sem pedig pedagógiai programjába nem kíván komolyan beleszólni. A kisváros, miként a tágabb régió is, református többségű, és a görögkatolikus egyház hagyományosan a második legerősebb felekezeti. A római katolikus egyház alapvetően intézményi pozícióit akarta megalapozni a régióban. A többségében református hitű, illetve hagyományú tanári kar úgy vélte, hogy a teljes körű szelekción autonómiáért vállalható ár a római katolikus hagyományok formális tiszteletben tartása. Az iskola átvétele ezt követően már nem ütközött ellenállásba, mert a fenntartó városi önkormányzatnak voltaképpen mindegy volt, hogy az állami dekoncentrált iskolafenntartónak, vagy a római katolikus egyháznak adja át a kérdéses általános iskolát.

Az egyházasítás fokozta a kistérségi központ megmaradt két önkormányzati, illetve 2013-tól már állami fenntartású általános iskolájára nehezedő szelekción nyomást. A Keleti Kisváros állami iskolái hamar rájöttek, hogy csak az elit számára vonzó pótlólagos kínálattal, növekvő mértékű belső szelekción és óvodai előszelekción révén van esélyük megtartani pozíciójukat. Kihasnálták, hogy az angol nyelv lényegesen népszerűbb, mint a német, és magyar-angol kéttannyelvű, illetve emelt szintű angol nyelvi képzést vezettek be, lehetővé téve mind az osztályszintű, mind a tantárgyához kötődő belső szelekción. Közben a katolikus iskola – amely változatlanul megtartotta német nemzetiségi jellegét is – előszelekción célú, játékos, „törpi” német foglalkozásokat szervezett az önkormányzati fenntartású óvodákba járó gyerekek számára. Az állami iskolák azonnal követték a példát: ők játékos „törpi” angol foglalkozásokat kezdtek indítani, szintén előszelekción céllal. A szelekción az iskolák, az óvodák és az elit szülők informális összejátékán és információ-visszatartásán alapult. Tudták azt, amit a folyamat kárvallottjai, mindenekelőtt a roma szülők nem tudtak: csak az kerülhetett be a katolikus iskolába, illetve az állami iskolák kéttannyelvű, illetve emelt szintű angol tanulócsoportjaiba, aki részt vett ezeken a – tudásátadás szempontjából merőben szimbolikus – óvodai idegen nyelvi foglalkozásokon. A többiek csak „normál” – és a gyakorlatban semmiféle használható nyelvtudást nem adó – német nyelvórákon vehettek részt.

A Keleti Kisvárostól nyugatra fekvő Szatmáralmásan nem élnek romák, így az ottani általános iskola lett a környező három-négy település elit, nem cigány gyűjtőiskolája. A kistérségi központtól keletre fekvő Szamosvész iskolája hasonló funkciót töltött be az önkormányzati időszakban, de a környékbeli településeknél jóval kisebb falu iskolájában a tanulói létszám a felső tagozaton csak osztatlan

képzésre adott lehetőséget annak ellenére, hogy a fenntartó önkormányzat buszoztatta a beingázó diákokat a környékbeli három faluból. Kisebb vonzáskörrel, de szintén elit gyűjtőiskola lett az északra fekvő Kulinfalva, Pásztor és Zsoldos települések- két telephellyel rendelkező – általános iskolája. Fontos tényező, hogy Kulinfalván és Zsoldoson sem élnek romák.

A Nagylápostól délre fekvő kis zsákfalú, Károlyidülő bezárás előtt álló iskolája azért lett elit gyűjtőiskola, mert a nagyláposi iskola erős belső streaming szegregációjának felszámolását követően a nagyláposi nem roma családok ide „menekítették” gyerekeiket.⁸ A folyamat a 2010 előtti években kezdődött. A közepesen magasabb presztízsű, de felújításra szoruló épületben működő nagyláposi általános iskola erős streaming típusú, tehát osztályszintű belső szegregációt alkalmazott. Ugyanakkor a tárca akkori vezetői a polgármester értésére adták, hogy csak abban az esetben pályázhat eséllyel felújítási forrásokra, ha az iskolában radikálisan felszámolják a szegregációt. A polgármester egyben a református presbitérium elnöke is volt, és úgy vélte, van olyan tekintélye a kisvárosban, hogy képes lesz elfogadtatni a befolyásos családokkal az osztályközi integrációt. Tévedett. Miután utasította az iskolaigazgatót, hogy szüntesse meg a roma, illetve a halmozottan hátrányos helyzetű diákok elkülönítését a párhuzamos osztályok között, az elit iskolahasználó családok elkezdtek alternatív megoldás után nézni. A szomszédos Károlyidülnön nem élnek romák, és az apadó tanulói létszám miatt az ottani általános iskola közvetlenül bezárás előtt állt. Az iskola igazgatója és a falu polgármestere kapva kapott a lehetőségen, hogy a károlyidüli iskola a nagyláposi elit iskolahasználók kihelyezett gyűjtőiskolája lehet.

A nagyláposi református iskola létrejöttét a helybeli nem roma családok kezdeményezték, hogy ne kelljen gyerekeiket az integráció elől Károlyidültre „menekíteniük”. A polgármester sokáig igyekezett lebeszélni a kisváros polgárait erről, mert látta, hogy a folyamat lényegében a roma és nem roma diákok teljes körű intézményközi szegregációjához vezet, és ezt politikailag kedvezőtlennek, hitelvi szempontból pedig helytelennek tartotta. Végül azonban be kellett látnia, hogy polgármesteri székébe kerül, ha tovább érvel az egyházi iskola létrehozása ellen. A református iskola 2012 és 2016 között felmenő rendszerben jött létre, és ahogy egyik évről a másikra újabb és újabb évfolyamokkal bővült a református iskola, úgy vált az immár állami fenntartású általános iskola alsó tagozata fokozatosan teljesen szegregált, szinte kizárólag roma diákokat tanító iskolává. Az állami iskola pedagógusait frusztrálták a fejlemények, és ingerülten, erőszakosan reagáltak az iskola gyors státuszcsökkenésére. A folyamatot azonban nem lehetett megállítani. A kezdeményező családok 2016 májusában ultimátumot adtak a református iskola vezetésének, a tankerületnek és az ingatlanok révén még akkor is érintett önkormányzatnak: vagy elindul mind a négy

⁸ Lannert Judit – Németh Szilvia – Szécsi Judit: Szegregáló deszegregáció? In: Fejes József Balázs – Szűcs Norbert (szerk.): *Én véttem. Helyzetkép az oktatási szegregációról*. Szeged: Motiváció Oktatási Egyesület, 2018.

felső tagozatos osztály egyszerre 2016 szeptemberében, vagy a Keleti Kisvárosba viszik a gyerekeiket. Elérték céljukat, 2016 szeptemberében a református iskola immár nyolc osztállyal működött és ezzel párhuzamosan az állami fenntartású iskola teljesen szegregált „cigány iskolává” vált.

A nagyláposi református iskola kiépülésével a károlyidűlői iskola elveszítette funkcióját, ugyanakkor szintén egyháziasítás révén került el a bezárást. Az iskola fenntartását a helyben nem létező – sőt, a kistérségben is maroknyi – adventista gyülekezet vette át, azzal az ígérettel, hogy semmiféle hitelvi igazodást nem támaszt. Az egyház egyetlen kérése az volt, hogy mivel saját törvényeik tiltják a sertéshús fogyasztását, így az iskolai menza kínálata is ehhez alkalmazkodjon. Ennek semmi akadálya nem volt. Az egyházi fenntartás ebben az esetben nem az intézmény számára biztosított szakmai és szelekciós autonómiát, hanem a korábbi fenntartó, tehát a falu önkormányzata őrizte meg de facto befolyását, és tette lehetővé, hogy változatlanul a polgármester szabja meg az iskola felvételi gyakorlatát.

Néhány évvel később a görögkatolikus egyház átvette a Keleti Kisváros harmadik iskolájának fenntartását is. Az egyháziasítást az iskola kezdeményezte, hogy megszabadulhasson a szomszédos gyermekotthonban élő diákoktól. A városban így három egyházi fenntartású általános iskola mellett egy állami fenntartású gyűjtőiskola maradt, amely erős belső szegregációval és kíméletlen büntető rezsim bevezetésével reagált megváltozott helyzetére. A református egyház pedig átvette a szatmárpópai és a szamosvészi iskola fenntartását is.

Az iskolák államosításának egyik paradoxona, hogy miközben csaknem teljesen felszámolták az intézmények szakmai, gazdálkodási autonómiáját, felszámolták a plurális tankönyvpiacon, helyben közpolitikai vákuum jött létre. A korábbi önkormányzati fenntartói kompetenciákat szétforgácsolták a tankerületek és a kormányhivatalok között, miközben egyikük sem rendelkezik helyi politikai felhatalmazással. Ugyanakkor változatlanul önkormányzati fenntartásban maradtak az óvodák, és márkás harmadik szereplőként megjelentek az iskolafenntartó egyházak. A tankerület kívülállóként figyelte az egyháziasítás folyamatát és nem csak annak nagypolitikai támogatottsága miatt, hanem mert sem eszköze, sem felhatalmazása nem volt arra, hogy beavatkozzon. Sőt, a tankerületi igazgató csak akkor értesült a nagyláposi református iskola felső tagozatának egy időben történő indításáról, amikor a döntés kormányzati és intézményi szinten már megszületett. Az igazgató azt várta, hogy a folyamat lezárulása után az iskolahasználati arányok stabilizálódnak, és akkor majd kialakíthatja stratégiáját. A helyi politikai kontextustól elválasztva, a tankerület 2015-ben vázolta a maga racionálisnak gondolt középtávú koncepcióját. Eszerint az alsó tagozatok megmaradnának, de a felső tagozatokat centralizálnák, négy kistérségi iskolacentrumot hozva létre. A koncepciónak semmiféle realitása nem volt, az önkormányzatok pedig hallani sem akartak róla.

A 2010 utáni évtizedben indult egyháziasítási hullám több szempontból is át rajzolta a környék oktatási térképét. Az egyházak által átvett vagy alapított iskolák

teljes körű szelekciós autonómiával bírnak, és beiskolázási stratégiájukat kistérségi dimenzióban alakították ki. A többiskolás településeken, így a kistérségi központban az egyházi iskolák megjelenése arra készítette az állami fenntartású általános iskolákat, hogy az elit számára vonzó pedagógiai programokat indítsanak, és ismét erősödött az előző évtizedben visszaszoruló belső, osztályszintű szegregáció. A szelekciós spirál és a tanulói utak korai szétválása elérte az óvodákat is. Végül a térségben domináns – és a legtöbb iskolát fenntartó – református egyház saját intézményi érdekeinek megfelelő önálló oktatási logisztikát alakított ki.

A református egyház szerepe nem csupán azért speciális, mert ő a régióban a legnagyobb és legtöbb taggal és befolyással rendelkező egyház, hanem mert mára ez az egyház lett a kistérség oktatási folyamatait alakító legfontosabb szereplő. Négy iskolája van, és újabb iskolák alapítását vagy átvételét az általa fenntartott ingázási területéhez optimalizálja. Tehát nem csupán arról dönthet, hogy hol vegyen át újabb iskolákat, de arról is, hogy melyek azok az – ingázási körzeten belüli – református iskolákba irányuló elvándorlás miatt vákuumhelyzetű települések, amelyeken semmiképpen sem kíván újabb intézményeket átvenni. A „beáldozott” iskolák közé tartozik a kistérségi központ melletti Kömény gyorsan szegregálódó állami fenntartású általános iskolája is.⁹

5. A köményi iskola hanyatlásának kezdete és a helyi politikai egyensúly megbomlása a második polgármester regnálása idején (2010–2016)

A köményi iskola hanyatlása az ezredforduló után kezdődött. Megszűnt a kisegítő tagozat, illetve a kisegítő osztályok révén lehetővé váló belső szelekció lehetősége, és a német nyelvoktatás miatt az iskola pozícióhátrányba került a környékbeli angolt tanító iskolákkal – mindenekelőtt a Keleti Kisváros iskoláival szemben. A döntő tényező azonban az volt, hogy előbb lassan, majd egyre gyorsabb ütemben megkezdődött a nem roma diákok elvándorlása. Az első nagyobb összevonásra és hét pedagógus elbocsájtására 2004-ben került sor, de azért az iskolának még 2006-ban is 260 tanulója volt, tíz év múlva már csak 163. A tömeges elvándorlás és az iskola elcigányosodása egyértelműen az egyházasítás hullámanak következménye.

Az önkormányzat élén 2010 és 2016 tavasza között a faluban dolgozó háziorvos lett a rendszerváltást követő évtizedek második polgármestere, és a korábbi iskolaigazgatót választották meg második alpolgármesternek. A második polgármester 2010-ben függetlenként 37 százalékkal nyert a szavazatok 27 százalékát

⁹ A kistérség egészére vonatkozó ismeretek részben a Civitas Europica Centralis Alapítvány keretében 2016-ban lefolytatott, „Az egyházi fenntartásba került iskolák szerepe az új szegregációs és ingázási minták kialakulásában két kistérség általános iskoláiban” című kutatásból származnak. L. Zolnay, 2016.

megszerző – utóbb alpolgármesterré választott – korábbi iskolaigazgatóval szemben, aki ugyancsak függetlenként indult a polgármesteri székért. A fideszes színekben induló rivális 26,8 százalékot kapott, míg egy független és egy jobbikos jelöltre a szavazók néhány százaléka adta voksát. Négy évvel később a második polgármester csak szoros küzdelemben tudott győzni; egyetlen, függetlenként induló kihívója 48,2 százalékot kapott. Ugyanakkor a képviselőtestületben már nem volt támogató többsége, és tagja lett a testületnek a leendő jobbikos harmadik polgármester.

A második polgármester első ciklusában történt meg az iskola átadása állami fenntartásba, ugyanakkor az „átbillenés”, tehát az iskola cigány többségűvé válása csak a következő években történt meg. Az alpolgármester ezekben az években nem pedagógusként, hanem médiavállalkozóként dolgozott. Légüres tér alakult ki az iskola körül éppen abban az időszakban, amikor az iskola jobban teljesített, mint ami a strukturális körülmények alapján várható lett volna.¹⁰ Az iskolaigazgató sokáig nem vett tudomást a kőményi elit döntéséről, és bízott abban, hogy az iskola színvonala, eredményei, programjai és viszonylag jó oktatási infrastruktúrája révén sikerül megállítani a trendet, sőt, idővel majd megindulhat a visszaáramlás is. Aztán belátta, hogy az elcigányosodás folyamata visszafordíthatatlan.

A második alpolgármester évekkel az iskola átadása és a szegregációs folyamat irreverzibilissé válása után, és természetesen mindenféle felelősség nélkül nyíltan fogalmaz. Meggyőződése szerint helyénvaló volt az SNI-s diákok és hangsúlyosan a romák elkülönítése, és hiba volt a kisegítő osztályok megszüntetése, mert azóta visszafogják a többieket, akik így nem tudnak „szárnyalni.” Úgy emlékszik, hogy lányát a roma diákok „*serifnek*” csúfolták.

„A magyar szülő tudja, hogy a cigány gyerekeknél van a magyarokkal szemben egy kis ellenszenv. Régen nem volt. Éppen ezért a magyar szülők bevitték őket a Keleti Kisváros református iskolájába, vagy máshová. Ezért fogynak a gyerekek, és csak cigány gyerekek vannak itt. Köztük is van, aki szeretné, ha a színvonal magasabb lenne. De tudja a magyar szülő, hogy túl sok olyan gyerek van, aki visszahúzza, és nem lehet szárnyalni, akkor inkább elviszi.”

A második polgármester hivatali idejének éveiben folytatódtak a beruházások, befejeződött a köztépités és a belvízrendezés. Az önkormányzat részt vett minden oktatási célú pályázaton, és jó összeköttetése, nexusai révén nyert is. Csakhogy a második polgármester első ciklusában, majd 2014-es újraválasztására készülve fontos és érzékeny egyezséget rúgott fel. Alábecsülte „Néger” és a roma szavazókat, negligálta a roma ügyfeleket és érdekeket, felborította a CKÖ korábbi

¹⁰ Ezért került az iskola reziliens intézményként kutatási fókuszunkba.

pozícióit, távol akarta tartani „Négert” az információktól, és végül elszabotálta a 2014-es CKÖ választást. Ahogy „Néger” fogalmazott:

„Megvezettek minket a CKÖ ügyben, és dolgozni csak úgy lehet, ha az ember kap egy kis szabad kezét és döntési jogot.”

A polgármester állítólag az információkat is visszatartotta: „*Nem akarta, hogy tudjunk mindenről.*” („Néger”) Ez utóbbi volt a harmadik polgármester puccsának közvetlen kiváltó oka.

6. A Jobbik-roma szövetség. A harmadik polgármester puccsa és polgármesteri ciklusa (2016–2019)

„Néger” szövetséget kötött a fiatal, ambiciózus köményi politikussal, a leendő harmadik polgármesterrel, aki a Jobbik mérsékelt, „néppártosodó” irányzatához sorolta magát, ugyanakkor helyben ismert, beágyazott politikusként indította el harcát a 2014-ben megválasztott önkormányzat és a második polgármester megbuktatásáért, majd a polgármesteri szék megszerzéséért. Képviselőként 38 millió forintos költségvetési hiányra hivatkozva javasolta az önkormányzat feloszlását, és sikerült többséget kiharcolnia a sorsdöntő szavazás alkalmával. Az is szerepelt a polgármester megbuktatásának indokai között, hogy a falu első embere „*remek háziorvos ugyan, de rossz polgármester, mivel utóbbi hivatal egész embert kíván*”. Minden bizonnyal a felhozott érvek mindegyike hamis volt. Azt azonban senki nem gondolta komolyan, hogy az időközi választáson a jobbikos politikus győzhet.

Három tényezővel azonban nem számoltak. A Jobbik számára kulcsfontosságú volt a puccs sikere, és a párt által támogatott jelölt polgármesterré választása. Köményen megjelent és kampányolt a pártelnök és több országosan ismert pártvezető, míg a régi elitnek nem voltak ilyen felső pártkapcsolatai. Most ütött vissza a politikai klientelizmus: a mindenkori polgármestereket patrónusi kapcsolat fűzte a mindenkori kormánypárti képviselőkhez vagy kormányzati emberekhez, de mindenki tudta, hogy ennek pártköteléke csak formalitás. A második polgármester is csak 2014-ben lett fideszes képviselő, illetve indult 2016-ban fideszes színekben, korábban független volt. A puccsot szervező és az időközi választáson a polgármesteri székért küzdő fiatal politikus ellenben elkötelezett jobbikos, aki számíthatott pártja legfelsőbb vezetésére.

A Jobbik jelöltje 2016 tavaszán szoros küzdelemben győzött, és Kömény harmadik polgármestere lett, amiben nagy szerepe volt annak, hogy riválisai megosztották a szavazatokat. Az időközi választáson a győztes jobbikos jelölt ellen elindult a második alpolgármester és egy harmadik jelölt, aki a 2016-ban feloszlott képviselőtestületben független képviselő volt, és egyszer már megkísérelte

megszerezni a polgármesteri széket. A harmadik polgármester 38,6 százalékkal nyert, a második alpolgármester 30,6 százalékat kapott, míg a harmadik jelöltre a szavazók 29,6 százaléka adta voksát. A győztes riválisai tehát alábecsülték a kihívót, ám a polgármesteri hivatalt 2016 tavaszán elfoglaló fiatal jobbikos politikus sem tudatosította, hogy a következő alkalommal összefogás esetén kevés lesz az a szavazatmennyiség, amely az időközi választáson hatalomhoz juttatta őt.

A harmadik polgármester megválasztásának harmadik tényezője a „Négerrel” megkötött Jobbik-roma szövetség, illetve az, hogy a mozgósított roma szavazók részt vettek a polgármester-választáson, és fegyelmezetten a jobbikos jelöltre voksoltak. A kétirányú mozgósításra a régi elit válasza csak a ressentiment volt: „*pálinkával vásárolták meg a cigány szavazókat*”, és alábecsülték a roma szövetséget. Nemcsak a politikusok, de az akkor már állami fenntartású iskola igazgatója is kizártnak tartotta a puccs, illetve a második polgármester sikerét.

A szövetségnek több fontos tárgya volt. „Néger” kulcspozíciót kapott a közmunkaprogram munkaszervezési, technikai és „személyzeti” részében, tehát lényegében ő döntött arról, hogy kit mikor, mennyi időre, milyen feltételekkel vesznek fel, vagy adott esetben zárnak ki a programból. Ugyanakkor az önkormányzat jóindulatúan kezelte azok kérését, akik hazai vagy külföldi időszakos munkavállalás miatt szüneteltetni akarták közfoglalkoztatott jogviszonyukat. Emellett ismét ő döntött a diskrecionális elvű juttatások és eseti szívességek ügyében. Ezt nevezték bizalmasan „*cigánykérdésben történő tanácsadásnak*”. Ez egyben „Néger”, illetve családja patriarchális hatalmának megerősítését és formalizálását is jelentette. A roma vállalkozók – így például a Gudi-banda legtekintélyesebb vállalkozója – önkormányzati megrendeléseket kaptak a kábelfektető projektben, „Néger” lánya pedig állást kapott a polgármesteri hivatalban. A helyi ügyintézés része lett az érdekesbeszámítás és az eseti kijárás. Legalább ilyen fontos volt a szimbolikus pozíció. Egy karitatív szervezet napi 500 adag ételt szállított a környékbeli falvakba és a Keleti Kisváros cigánytelepére. A Kőményre érkező ebédért jórészt nem cigány szegény és idősebb asszonyok álltak sorba, az adagokat pedig „Néger” családjának nőtagjai porciózták.

Ugyanakkor „Néger” lojalitása a Jobbikhoz formális és esetleges volt. A roma szövetség keretein belül tabu volt, hogy a Jobbik eredetileg militáns cigányellenes pártként indult el az országos politikában. A harmadik polgármester elbeszélésében nyoma sem volt a hagyományos vagy klasszikus rasszista, vagy antiszemita elemeknek, csak azt hangsúlyozta, hogy ő a Jobbik néppártosodó szárnyához tartozik. Ugyanakkor a helyzet bizarrságára sem reflektált – számára is tabu volt a Jobbik rasszista genezise. „Néger” „hivatalos” helyzetekben kénytelen volt magát kellenül jobbikosnak titulálni – ez a szövetségből adódóan számára kötelező volt –, ellenben bizalmas beszélgetésben bagatellizálta ezt, mondván, hogy ő „*Horn Gyulával és Gyurcsány Ferencsel is jóban volt.*” A Gudi-bandához tartozó vállalkozót ellenben nem kötötte a tabu. Periférikus szereplője volt a roma szövetségnek, és

kertelés nélkül a polgármester értésére adta, hogy a „romák nem a jobbikos jelöltre, hanem az ismert köményi fiúra szavaztak, akinek ismerik az apját.”

A „köményi fiú” tudta, hogy a puccs által eltávolított elit megveti őt, és háta mögött „tetovált polgármesternek” nevezi. Ugyanakkor a polgármester három és fél éves regnálása időszakában a régi elit – így a képviselők többsége – kivárt, és hajlandó volt együttműködni a fiatal jobbikos polgármesterrel, bízva abban, hogy ők vannak többségben, és adandó alkalommal visszanyerhetik hatalmukat. Tudták azt is, hogy a jobbikos – tehát ellenzékieknek számító polgármester – vezette önkormányzat nem, vagy jóval kevesebb pályázati forrásra számíthat, mint a korábbi ciklusokban. Így is történt. A megbuktatott polgármester szerint „már el volt rendezve” egy 200 millió forintos óvoda-felújítási projekt, de a puccs után a falu végül nem kapta meg a pályázott összeget. A harmadik polgármester döntéshozó taktikája a felelősségmegosztásra épült. Kisebb összegekről sem döntött a képviselőtestület összehívása nélkül. Ugyanakkor a 2016 tavaszán hivatalba lépett polgármester hibásan mérte fel az erőviszonyokat, amikor abban bízott, hogy vélt eredményei majd igazolják az elit szemében a kormányzását, igazolják a roma szövetséget, és felelősségmegosztó taktikája azt jelenti, hogy a régi elit is osztozik a felelősségben a polgármesteri döntésekért. Rosszul ítélte meg a helyzetét, mert az elit csak a ciklus hátralévő idejére tekintette őt partnernek, és a köményi romák aránya nem olyan nagy, hogy egyedül a mozgósított roma szavazatok tartósan, több ciklusra biztosítsák a harmadik polgármester uralmát.

A közfoglalkoztatás 2009 óta – de különösen az önkormányzati jogok zömének elvonása óta – minden falusi polgármesteri hatalom legfontosabb eszköze, és valamennyi önkormányzati vezető bízik abban, hogy a közfoglalkoztatásra rendelkezésre álló összeg nem csökken jelentősen. Ugyanakkor megváltozott a hazai munkaerőpiac szerkezete, megnőtt a képzetlen munkaerő iránti kereslet és jelentősebbé vált az úgynevezett less eligibility (kevésbé választhatóság) elve – tehát annak a szociálpolitikai elvnek az érvényesítése, hogy a minimálbért és a jóléti jövedelmeket akként kell beállítani, hogy a legrosszabb piaci jövedelem is vonzóbb legyen, mint az elérhető legmagasabb jóléti jövedelem. A családtámogatási ellátásokkal kiegészített közfoglalkozási bér összege közel került a környékbeli munkapiacon képzettség nélkül megszerezhető jövedelemhez.

A közfoglalkoztatással kapcsolatos polgármesteri alapelbeszélés általában kvázi vállalkozói-munkaadói elbeszélés. Eszerint – mintha csak a költségek minimalizálásában és a haszon maximalizálásában érdekelt valódi piaci szereplő lenne – az adott település első embere azt hangoztatja, hogy „ezt a munkát harmadannyi emberrel is el tudnám végeztetni”. A tényleges vállalkozók szerint a közfoglalkoztatás felelős a munkaerőhiányért. A 2016 tavaszán hivatalba lépett köményi polgármester a munka racionalizálását ígérte, tehát azt, hogy a közmunkások „végre vízgyereblyezés helyet” valódi munkát végezhetnek. Ez a narratíva is légius. Ugyanakkor

a 2016-ban győztes jobbikos jelölttel szemben alulmaradt korábbi alpolgármester világosan fogalmazott.

„Mint a szocializmus idején, mindegy, hogy ért hozzá, vagy sem, cigányokat helyez vezető pozícióba. Volt, hogy hét elemivel lett valaki brigádvezető, a kőműves meg a beosztottja volt. Ezt a szakemberek nem bírták elviselni és kivonultak. A magyar közmunkások elmenekültek, mert nem értettek egyet azzal, hogy a polgármester cigányokat állít a csapatok élére, akik nem értenek hozzá. Építenek ők járdát, csak nem biztos, hogy az három év múlva is járda lesz.” *(második alpolgármester)*

A Gudi-bandához tartozó vállalkozó csak érintőlegesen volt részese a Jobbik-roma szövetségnek. Tapasztalatai szerint a fiatal polgármester szeszélyes ember volt, aki pillanatnyi hangulata szerint döntött:

„Ha rossz kedve volt, hazaküldött embereket. A művelődési háznál felszerelt kamerákat, és minden közfoglalkoztatottnak hordani kellett a mellényt. Ekként ellenőrizte a létszámot. Hétfőn reggel fél nyolckor mindenkinek jelenése volt, eligazításra kellett akkor menni. Hirtelen haragú ember, könnyen kivágott embereket, de két-három hét múlva visszavette őket.”

Mindez dupla kegygyakorlás volt, hiszen a közmunkából hivatalosan kizártak elvben két évig még a minimálisra csökkentett pénzbeli ellátást sem kaphatják. Az „ellennarratívát” természetesen a kőményi roma közösség megosztottsága és „Néger” patrónusi szerepe elleni berzenkedése is magyarázza.

A harmadik polgármester kampányában és a ténylegesen megkötött alkuk során „túligérte” magát és ezt részben ő maga is tudta. Kampányának fontos eleme volt, hogy megszerzi az önkormányzat számára a kőményi kastélyt – habár erre semmi esélye nem volt. Jórészt a közmunkaprogramra építette a Jobbik-roma szövetséget, illetve saját kormányzását, de ezzel bizonyos értelemben mindent egy lapra tett fel. Hivatalba lépésének évében érte el a közfoglalkoztatásra fordított kormányzati előirányzat a maximumát, és a következő években a program finanszírozására fordított összeg jelentősen csökkent. Végül saját elbeszélésének fontos része, hogy kapcsolatait felhasználva segít azokon a roma munkavállalókon, akiket vélhetően etnicitásuk miatt nem vettek föl a környékbéli vállalatok vagy intézmények. Jóllehet a polgármester tagja volt a megyei közgyűlésnek is, de azért a munkaadók körében korlátozottak voltak a lehetőségei.

7. Az oktatási szegregáció felgyorsulása

Amikor a Jobbik színeiben politizáló harmadik polgármester puccsa sikerült 2016 tavaszán, a köményi elit már feladta az iskolát, jóllehet az iskolaigazgató, mindent elkövetett azért, hogy tartsa az iskola színvonalát, és vonzerejét. Sikeresen pályázott információs és kommunikációs technológiai eszközökre, az órák harmadát már digitális táblák segítségével tartották, igyekezett meghonosítani a hejőkeresztúri komplex instrukciós program módszert, a német „nemzetiségi” programban tanulók közül sokan eljutottak az alapfokú nyelvvizsga szintig, jóllehet a német nyelvet természetesen mindenki idegen nyelvként tanulta. Még abban is bízott, hogy az iskola teljesítménye majd visszavonhatja az elvándorolt diákok egy részét. A pedagógiai munka, az infrastruktúra és az iskola kimeneti mutatói azonban az „elcigányosodás” folyamatát nem befolyásolták. A 2016 őszén és a következő években induló első évfolyamokon már szinte kizárólag roma diákok voltak. Ugyancsak elindult az óvodai elvándorlás is. A kistérségi oktatási kvázi piac intézményhasználati folyamatait – tehát az oktatási portfólió elosztását – az önkormányzat akkor sem tudta befolyásolni, amikor még ő volt az iskola fenntartója.

Néhány dolog azonban nem magától értetődő. A falu látszólag közömbösen szemlélte az iskola relatíve jó színvonalát, infrastruktúra-ellátottságát és eredményeit. Az elit diskurzusoknak nem volt része az iskola teljesítménye, jóllehet annak döntő szerepe volt abban, hogy a szegregációs folyamatok később indultak el, mint a kistérség hasonló helyzetű általános iskolájában. Fontos kérdés, hogy vajon a választási lehetőséggel nem rendelkező családokban tudatosult-e, hogy a környező szegregált vagy szegregálódó iskoláknál jobb általános iskolába járhatnak gyerekeik. Mindenesetre a Jobbik-roma szövetséget megkötő roma elit nem vette napi-rendjére a kérdést annak ellenére, hogy a környékbeli falvakban van arra példa, hogy a roma szavazatokat mozgatni képes családok gyerekeik, unokáik számára kérnek helyet az elit iskolákban. Gebén például kiélezett politikai küzdelemben a CKÖ elnöke támogatásáért cserébe az unokái számára helyet kért a szomszédos Szatmáralmás nem roma gyűjtőiskolájába, ahová a gebei nem roma családok is íratják gyerekeiket. A gebei iskola már az ezredforduló utáni években szegregált iskolává vált, és a szatmáralmási iskola csak kivételes esetben vesz fel néhány roma diákot. Annak ellenére, hogy az iskolák természetesen állami fenntartásban vannak, ezek az alkuk informálisan, a polgármesterek és az iskolaigazgatók között köttenek, tehát elvben elképzelhető lett volna, hogy Kömény esetében is hasonló egyezségek szüleessenek. Köményen azonban az efféle koncesszió nem volt része a politikai alkuknak.

A mácsai, gebei, csaholyi, nagyláposi, krasznaszegi roma családok pontosan tudják, hogy gyerekeik stigmatizált iskolákba járnak. A köményi iskola egyelőre – gettósodása ellenére – sem vált megbélyegzett iskolává, és a roma családok nem gondolják, hogy gyerekeik továbbtanulási ambícióit a szegregációs folyamat

jelentősen gátolná. A helyi iskolát „normális” iskolának gondolják, gyerekeikkel kapcsolatban a szakiskolai továbbtanulás és a szakmaszerzés a céljuk. Nem akarják tudomásul venni, hogy az iskola csaknem kizárólag roma diákokat oktató szegregált iskolává válik, és bíznak abban, hogy a kőményi általános iskola átlagot meghaladó színvonala „cigány iskolaként” is megmaradhat. Ugyanakkor a vizsgálat idején a roma elit – a Jobbik-roma szövetség révén – fontos pozícióban volt, és az iskola szegregálódása még nem fejeződött be.

A harmadik polgármester formálisan nem volt felelős az iskoláért és a szegregációért, de teljesen nem negligálhatta a folyamatot. Két „légies” elbeszélést fogalmazott meg. Egyrészt azt hangoztatta, hogy a maga részéről szívesen visszavenné az iskola fenntartását, és „ilyen tantestülettel” biztosan meg lehetne állítani az elvándorlás folyamatát. A polgármester persze tudta, hogy a gyakorlatban nem lehet tesztelni az állítást, ám ez is elég volt ahhoz, hogy szembe menjen a falu elitjének érdekeivel. Másrészt megérdeklődte, hogy az unitárius egyház nem venné-e át az iskola fenntartását, azzal a szándékkal, hogy az önkormányzat informálisan visszaszerezze a helyi oktatáspolitikai döntésekkel kapcsolatos befolyása egy részét. Ez is légius szándék volt, mert az államosítás előtti év volt az a kegyelmi pillanat, amikor még az akkori fenntartó elébe vágthatott az állami fenntartásba vételnek, és maga dönthetett az egyházasításról. Ma már a szaktárcának egyetértési joga van, és valószínűtlen, hogy a minisztérium a református egyház helyi érdekeit figyelmen kívül hagyva döntene. Márpedig a református egyháznak az a határozott álláspontja, hogy veszélyeztetné a Keleti Kisváros református iskolájának beiskolázási érdekeit, ha a város szomszédságában egyházi – és mint ilyen: vonzó – iskola létesülne. Másképpen fogalmazva, a kőményi iskolai szegregáció a református iskolahálózat érdeke ezen az oktatási kvázi piacon. Szegregált vagy szegregálódó iskolákat csak néhány kiségyház vesz át – a „történelmi egyházak” csak egészen kivételes esetben döntenek szegregált iskola átvétele mellett.

Időközben felgyorsult a nem roma óvodások elvándorlása is, összefüggésben a Keleti Kisváros óvodáinak erős előszelekciós gyakorlatával. Az elit elbeszélés cigány „kólaivó gyerekekről” beszél, és arról, hogy már az óvodában is „ütik a magyart”. A harmadik polgármester számára ebben a kérdésben csak a tagadás lehetősége maradt, és annak elbeszélése, hogy az óvodavezető „kotlóstyúkként” minden családhoz elmegy, ha hírért veszi annak, hogy esetleg a helyi óvoda helyett a kisvárosi óvodákat preferálnák. A „kotlóstyújú” módszer mellett persze adott a nyomásgyakorlás is, de ez csak azoknak a szegény, nem cigány családoknak az esetében lehetséges, akik rá vannak szorulva a közmunkára, vagy akik a polgármesteri hivatalban vagy az önkormányzati fenntartású intézményekben dolgoznak. A falun kívül biztos munkapiaci pozícióval rendelkezők felett a polgármestereknek nincs patriarchális jellegű hatalmuk.

9. Szakralitás, identitásépítés, saját tudás

A szocialista korszakban a romák számára megnyíló integrációs utak vonzerejét az intézményi, munkahelyi, települési befogadás bizonyos szintje és a számukra belátható előnyök jelentették. Az előnyök összessége a társadalmi tagság illúzióját kínálta. A rendszerváltás utáni két évtizedben a romák középfokú továbbtanulása látványosan javult, ugyanakkor megszakadt a kapcsolat az iskolai sikeresség és annak munkaerőpiaci „jutalma” között, mert önmagában sem a szakmaszerzés, sem az érettségi nem garantált állást, különösen a romáknak nem. Az iskolai szegregáció folyamata pedig a romák által sűrűn lakott kistérségekben – legalábbis széttagolt oktatási kvázi piacok esetében – „cigány” és „fehér” iskolákra tagolta az intézményeket.

A Köményen domináns református egyház is „fehér” intézmény, különösen azóta, hogy az egyház a legfontosabb stratégiai döntéshozó és alakító szereplője a régió oktatási folyamatainak. A református egyház szervezetileg és hitelveit tekintve zárt a romák felé, a fiatal esperes informálisan jóban van ugyan a romákkal, ha meghal valaki, akkor kilátogat és elbeszélget a gyászolókkal, időnként együtt focizik a roma fiatalokkal, de ezek személyes, nem pedig intézményes kapcsolatok és gesztusok. A befolyásos roma családok közül csak „Néger” és szűk családja tagja a református egyháznak.

A Gudi-banda által alapított szabad keresztény gyülekezet nem egyszerűen alternatív egyház, hanem olyan autonómiát teremtett, amire sem a nyelvét veszített etnicitás, se az etnicitáshoz köthető – Köményen jórészt funkciójukat veszített – megélhetési stratégiák nem alkalmasak. Ráadásul intézményesíti az oláh cigány identitású Gudi-banda finom elhatárolódását a Vilma-bandától, jöllehet a gyülekezet mindenki számára nyitva áll. Az elhatárolódás nem csak etnikai jellegű, de szimbolikus menekülést kínál a „Néger” által dominált roma patrónus rezsimből is. A gyülekezet a Gudi-bandához tartozó roma családok sajátja. Az istentiszteletek színhelyeül szolgáló szakrális helyet néhány százezer forintért ők alakították ki egy hullámpalával fedett korábbi garázsbeállóból. A helyeket felkenő férfi – József – Romániából települt át, jelenleg Csókatelken él, és a fáma szerint fiatal felnőttként analfabéta volt, de megtanult olvasni – „*az Úr megtanította olvasni*” –, hogy másokat is megtaníthasson az Írásra. Akár igaz a történet, akár túlzó ez az elbeszélés, a gyülekezetnek a Csókatelken élő Józsefen kívül nincsenek „felső” szervezeti kapcsolatai, tehát a felkenés és a szentségek kiszolgáltatása is informális. A szombati istentiszteletekre többen jönnek más településekből, sőt, román rendszámú autók is állnak a ház előtt.

A Gudi-bandához tartozó vállalkozó eszközállománya és forgatókéje jóval ki-
sebb, mint „Négeré”. Ő is visz embereket távolabbi munkákra, és ő is tisztában van a szakmaszerzés, tehát az iskoláztatás fontosságával:

„Egyre nagyobb szakértelem kell a kőműves munkához, most már lézerrel mérik a vízszintet. Az ásást is tanulni kell, mert ha elvág egy vízvezeték, az nem olyan nagy baj, de ha egy gázvezeték, akkor kijön a katasztrófavédelem, ha pedig egy távközlési vezeték, azon milliókat lehet bukni.”

Ő nem tért meg, de ő sem iszik, és nem is dohányzik. Nincs elragadtatva a gyülekezettől, de azért fontosnak tartja, hogy annak révén „*nem kell a reformátusokhoz járni!*” Nagy kudarcnak tartja, hogy mindkét fia kihullott a Keleti Kisváros egyik szakiskolájából, ugyanakkor magát is okolja ezért, mivel megtanította őket szintetizátoron játszani és gitározni, és a bulizások vezettek az iskolai kudarc-hoz. A fiúk is a bűn időszakának tartják a megtérés előtti éveket, de a zenetanulás kapcsán elmondják, hogy apjuk erőszakos eszközökkel tanította őket, és ha rossz hangot fogtak, akkor ráütött a kezükre. A fiúk számára a gyülekezet arra is lehetőséget adott, hogy bizonyos értelemben apjukkal szemben fogalmazzák meg saját autonómiájukat.

A gyülekezet persze egyszerű és dichotóm sémát kínál: a megtérés előtti élet a bűn korszaka, és a bűn fogalma pedig nemcsak a dohányt, a fűvet, az alkoholt vagy a lányokat képes definiálni, de az otthoni kényszerű zenetanulást is, sőt, képes megmagyarázni az iskolai kudarcokat is. A család addig erőltette sikertelenül a szakmaszerzést, amíg tehetette. A formális szakiskolai kudarc után maradt egy közmunkán belüli OKJ-s tanfolyam, ahová – lévén „*amolyan cigány iskola*” – nem kell bejárni. Az iskolai lemorzsolódás és a hitvallás közötti kapcsolat azonban ennél bonyolultabb. Minden iskola elsősorban absztrakt tudást ad, és a még közismereti tárgyak jó részétől megfosztott szakiskola is ad absztrakt tudást, vagy épít feltételezett absztrakt tudásra. A határvonal azonban nem a tudás absztrakt és gyakorlatias része között húzódik. Témánk szempontjából a saját tudás és nem saját tudás megkülönböztetése a legfontosabb. Minél inkább a diákok életformájának részévé válik az iskoláztatás, és minél inkább saját tudásnak tekintik az iskola-rendszer különböző szintjein megszerezhető tudást, annál inkább elmosódik a különbség a hasznos és nem hasznos tudás között. A kistérség „többségi iskolái” egyre gyorsabb ütemben szorítják ki a roma diákokat, és az egyházi alapítású vagy egyházi fenntartásba került iskolák zömének pedig fontos funkciója a roma diákok távoltartása. Az iskolarendszertől folyamatosan elidegenített roma diákok egyre kevésbé tekinthetik saját tudásnak a szegregáló általános iskolák és a számukra elérhető szakiskolák által közvetített tudást.

A kőményi romák által létrehozott szabadkeresztény közösség bizonyos értelemben radikális válasz erre a paradoxonra. A szabad keresztény istentisztelet a külvilág ellentéte, jóllehet formálisan valamennyi elemét a külvilág hazai és amerikai pünkösdi karizmatikus közösségek rítusaiból, és gyakorta erősen mediatizált kommunikációs sémáiból vették át. Sőt, bizonyos értelemben az egyirányú asszimilációs-integrációs séma ellentéte. Az elmúlt sok-sok évtized az alkalmazkodás,

a lojalitás, az énfeladás, a nyelvvesztés időszaka volt cserébe egy felzárkózó, modernizációs, társadalmi tagságot ígérő alternatíváért. A szabad keresztény gyülekezet egyfajta „identitásépítés:” az általuk felépített gyülekezeti hely a saját szakrális terük – és nem a számukra idegen református templom szakrális tere. A gyülekezeti helyet saját profán terük veszi körül – és ezáltal a cigánytelep is új jelentést kaphat. A gyülekezetben elsajátított, átadott, befogadott tudás saját tudás – és nem az iskolarendszer számukra hozzáférhető gyorsan szegregálódó intézményei által közvetített és megkövetelt tudás. A gyülekezetben uralkodó hierarchia, szabály és normarendszer is sajátjuk – és nem a külvilág formális és rájuk kliens szerepet osztó patriarchális rezsimjének szabály és normarendszere.

A gyülekezet sokórás istentisztelete során mindkét fiú a Biblia egyik legösszetettebb és legnehezebb példázatát olvasta fel és értelmezte virtuóz módon. A közel négy órán keresztül tartó szertartást a jelenlévők a székeken ülve, vagy az Úr asztala mellett énekelve rendkívüli fegyelemmel kísérték végig. Ez a szövegértelmezés ugyanis a magától értetődően sajátjuknak tekintett tudás része, így fel sem merül a tudás hasznosságának kérdése, éppen úgy, mint ahogyan a középrétegekhez tartozó családok sem mérlegelik az általuk használt iskolák közvetítette tudás hasznosságát.

Ellentétben a bűn időszakával és kísértésével, a megtérés nem statikus állapot, hiszen Istenhez csak közelíteni lehet, de megérkezni hozzá aligha. Mindez teret adhat a mindennapok profanitásának és gyaroltságának is, de ahhoz is, hogy az evangelizáció dinamikája igazodjon a helyi percepcióhoz, így a térbeli percepcióhoz is.

Összegzés

A köményi iskola relatív színvonala mindig is kiemelkedő volt, ugyanakkor a kiegészítő osztályok megszüntetéséig legalább olyan szegregatív gyakorlatot folytatott, mint a kistérség többi hasonló helyzetű általános iskolája. A választási lehetőséggel rendelkező köményi nem roma családok 2010 után elkezdték kihasználni a Keleti Kisváros közelségét, és az ottani, szelekciós autonómiával rendelkező egyházi iskolák, illetve oktatási kínálat növekedését. Fokozatosan „feladták” a helyi iskolát, ám sem az iskola, sem a szintén szegregálódó óvoda esetleges megszüntetése nem áll érdekében a helyi elit családoknak. Mindkét intézmény csökkenő tanulói létszámmal is presztízst, közalkalmazott státuszokat és vállalkozói megrendeléseket kínál.

Az iskolahasználók – tehát ma már csaknem kizárólag romák – számára az iskola színvonala azt jelenti, hogy a szegregáció ellenére a köményi általános iskolában nem lehetetlenül el az oktatás, és ma sem jelent stigmát az iskola tanulójának lenni. Ugyanakkor a folyamatok egyre inkább elidegenítik a roma közösségeket az iskolarendszertől, arra készítették a köményi romák egy részét, hogy elkezdjék átértékelni a sajátként, magától értetődően befogadott tudást. Alighanem ez utóbbi

a legfontosabb hatása a szegregációs folyamatok felgyorsulásának, és ennek hosszú távú következményeit egyelőre nem tudjuk felmérni.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ball, Stephen J. – Bowe, Richard – Gewirtz, Sharon: *Markets, choice and equity in education* Buckingham: Open University Press, 1995.
- Berényi Eszter – Neumann Eszter: Roma tanulók a református általános iskolák rendszerében *Iskolakultúra*, 2019/7. 73–92. DOI: 10.14232/ISKKULT.2019.7.73
- Ercse Kriszta – Radó Péter: A magyar közoktatásban zajló privatizáció és annak hatása. *Iskolakultúra*, 2019/7. 8–49. DOI: 10.14232/10.14232/ISKKULT.2019.7.8
- Havas Gábor: Esélyegyenlőség, deszegregáció. In: Fazekas Károly – Köllő János – Varga Júlia (szerk.): *Zöld könyv a magyar közoktatás megújulásáért*. Budapest: Ecostat, 2008. 121–138. <http://mek.oszk.hu/08200/08222/08222.pdf> (Letöltés ideje: 2020. június 15.)
- Hermann Zoltán – Varga Júlia: Állami, önkormányzati, egyházi és alapítványi iskolák: rész arányok, tanulói összetétel és tanulói teljesítmények. In: Kolosi Tamás – Tóth I. György (szerk.): *Társadalmi Riport 2016*. Budapest: TÁRKI, 2016. 311–333.
- Lannert Judit – Németh Szilvia – Szécsi Judit: Szegregáló deszegregáció? In: Fejes József Balázs – Szűcs Norbert (szerk.): *Én vétkem. Helyzetkép az oktatási szegregációról*. Szeged: Motiváció Oktatási Egyesület, 2018.
- MTA TK Gyerekesély-kutató Csoport, 2012.
- Van Zanten, Agnès: Competitive arenas and schools' logics of action: a European comparison. *Compare*, 2008. 85–98.
- Zolnay János: A hiányzó ágens. Az önkormányzatok és az esélykiegyenlítő oktatáspolitiká. *Educatio*, 2008/4. oldalszám?
- Zolnay János: Kasztosodó közoktatás, kasztosodó társadalom. *Esély*, 2016/6. 70–97.